

Mətanət Əliş qızı Allahverdiyeva, Elnarə Faiq qızı Yunusova²⁵

DİL ƏLAQƏLƏRİNDƏ BİLİŖQVİZM

Bilinqvizm iki və ya daha çox dilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Praktikada iki dili eyni səviyyədə bilmək hadisəsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bir qayda olaraq bilinqvizm hadisəsində dillərdən biri danışana daha yaxın olur. Adətən, belə dili ana dili adlandırlar. Bu mənada heç bir dil ana dilini əvəz edə, onunla bir cərgədə dura bilməz.

Siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin geniş inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə bilinqvizm (ikidillilik) problemini öyrənmək dilçilik nəzəriyyəsinə mühüm yerlərdən birini tutur. Bilinqvizm dilin yaşaması, inkişaf etməsi və fəaliyyət göstərməsi formalarındadır. Bu hadisə bir problem kimi dilçilik üçün yeni deyildir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə kontaktda (əlaqədə) olmuşdur. Bu əlaqələrin şüurlu və qeyri-şüurlu olmasından asılı olmayaraq, tayfa və qəbilələr birləşmiş və ayrılmış, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, qonşu yaxud uzaq xalqlar arasında ticarət əlaqələri yaranmışdır və s. Bütün bunların nəticəsində, deməli, təbii ki, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, dillər arasında çarpazlaşma, qarışma, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Bu proseslər nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, hətta bütöv etnik birləşmələrin bilinqvist olmasına səbəb olmuşdur. Bilinqvizm xarici formaca nitq qabiliyyəti kimi fərdi-psixi hadisə olsa da mahiyyətə dərin ictimai-ideoloji səciyyə daşıyır.

İki (və ya daha çox) dili bilmək hadisəsi dilçilikdə bilinqvizm (ikidillilik), iki dili bilən adam bilinqv (və ya ikidilli), çox dili bilən adam isə poliglott adlanır (ikidillik və ya çoxdillilik sözünün məcazi mənada başqa iki işlənmə məqamı da vardır: çoxdilli Qafqaz, çoxdilli ABŞ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çoxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dili bildiyi nəzərdə tutulur). Bilinqvizmin dərəcəsi müxtəlif olur. Ən yüksək bilinqvizm dərəcəsi o zaman baş verir ki, danışan fərd ana dilini deyil, qazanılan dili ana dili hesab etsin. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıyaalmaya görə millətlə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıyaalmaya görə isə millətlə rus olmayan 16,3 milyon Sovet vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdi.

Bilinqvizmin iki tipini fərqləndirmək lazımdır: regional (məhəlli) və milli. Məhəlli bilinqvizm inzibati-dövlət yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki və ya daha çox xalqın məskun olduğu və hər xalqın gündəlik ünsiyyətində əsasən öz xüsusi dilindən istifadə etdiyi iki və ya daha çox miqdar dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada Rusiya Federasiyası, ABŞ, Çin, Kanada, Hindistan, Belçika, İndoneziya, İsveçrə və s. çoxdilli dövlətlərdir.

Milli ikidillilik coğrafi (ərazi) prinsipinə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə bilinqvizmdə bir ərazidə iki və ya daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı (bir yerdə) yaşaması zamanı baş verir. Bu baxımdan keçmiş SSRİ xalqlarının, demək olar ki, hamısı ikidilli idi.

Məhəlli ikidillilikdə istər ayrıca götürülmüş hər bir adam, istərsə onun mənsub olduğu xalq prinsipinə biddir, halbuki milli bilinqvizmdə hər bir adam və hər bir xalq bilinqvidir. Məhəlli bilinqvizmdə dillər paralel yanaşı yaşayır və bir-biri ilə çarpazlaşır, milli bilinqvizmdə isə dillər təkcə yanaşı mövcud olmur, həm də bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, işlənmə dairəsini öz aralarında bölüşdürür və nitq situasiyasından asılı olaraq, nitq praktikasında bir-birini əvəz edir. Məhəlli ikidillilikdə ümumi region daxilində yanaşı mövcud olan dillərin yayılma arealı seçilir, milli bilinqvizmdə isə belə hallar olmur, eyni bir bilinqvizm, dillərin eyni bir qarşılıqlı təsiri nəinki hamıya, həm də hər kəsə şamilirdir.

Bilinqvizmin məhəlli tipində yanaşı yaşayan dillər areallarının sərhəd zonalarında milli bilinqvizmin ünsülərinin yaranması mümkündür. Bu, müxtəlif dilli xalqların qarşılıqlı ünsiyyət məqsədi ilə daim təmasda (kontaktda) olmasından irəli gəlir. Bilinqvizmin milli tipində ikidilli xalqın ucaq qruplarında ana dilini itirib tamamilə ikinci dilə keçmək hallarına da təsadüf olunur. Belə hallara keçmişdə Sovet İttifaqının xalqlarında rast gəlinirdi. Məsələn, cənubi və qərbi mənşilər tamamilə rus dilinə, cənubi-qərbi nənələr tamamilə komi dilinə, şimali-şərqi evenklər və şimali-qərbi evenklər tamamilə yaqut (saxa) dilinə keçmişlər.

Məhəlli bilinqvizm tipində kütlə halında birdilli olan xalqın tərkibində nəinki ayrı-ayrı fərdlər, hətta böyük qruplar belə iki və daha çox dili mənimsəyə bilər, həm də bu hal təkcə zonalarda deyil, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qrupları, hər şeydən əvvəl ziyalılar, sənayə və nəqliyyat işçiləri, mexanizatorlar arasında geniş yayılmış olur. Əksinə, bilinqvizmin milli tipində kütlə halında ikidilli olan xalqda ayrı-ayrı fərdlərin, hətta qrupların da birdilli olması hadisəsinə təsadüf olunur. Bu hadisə təkcə dil areallarının dərinliklərində və ucaqlıqlarında deyil, habelə ayrı-ayrı sosial və cins-yaş qruplarında, xüsusən yaşlı qadınlar arasında özünü daha çox göstərir.

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında bilinqvizmin məhəlli tipindən, demək olar ki, bəhs olunmur.

L.V.Şerba ikinci dilin mənimsənilməsi üsullarından danışarkən göstərir ki, bilinqvizm süni və təbii ola bilər. O, məktəb, müəllim, dərslük vasitəsilə ikinci dilin mənimsənilməsini süni bilinqvizm, yad dillərlə bilavasitə ünsiyyət prosesində olma nəticəsində ikinci dilin mənimsənilməsini təbii bilinqvizm adlandırır. Başqa bir yerdə L.V.Şerba bilinqvizmdən danışarkən onu intensivlik/ekstensivlik dərəcəsinə görə iki yerə ayırır: fərdi bilinqvizm və kütləvi bilinqvizm. O, kütləvi bilinqvizmi də iki yerə ayırır: bütün xalqın bilinqv olduğu tam bilinqvizm və xalqın bu və ya digər hissəsinin bilinqv olduğu qismii bilinqvizm. Yanaşı yaşayan dillər arasındakı əlaqənin səciyyəsinə əsasən olaraq L.V.Şerba təmiz və qarışıq bilinqvizm tiplərini də göstərir. O, təmiz bilinqvizmi elə bir hadisə hesab edir ki, iki dil arasında heç bir müqayisə aparmaq və paralellik müəyyənəşdirmək olmur, buna görə də bir dildən digərinə tərcümə

²⁵ Bakı Dövlət Universiteti

ya mümkündür deyildir, ya da çox çətindir. Belə ikidilliliyə XIX əsr rus zadəganlarının dilini nümunə göstərmək olar: onlar rus dilindən fransız dilinə yaxud əksinə tərcümə edə bilmirdilər. Qarışıq bilinçvizm isə iki dilin ekvivalent vasitələrinin danışıq şüurunda vahid anlayışlar şəklində paralel əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu vahid sistem yanaşı mövcud olan hər iki dil üçün ümumi təfəkkür bütövrəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz buna görə də bu dillər nəinki yanaşı yaşayır, həm də qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir. Qarışıq bilinçvizm də hər məfhumu, anlayışa iki dil ifadə vasitəsi uyğun gəlir: biri birinci dildən, biri ikinci dildən. Buna görə də nitqin bir dildən digərinə tərcüməsi asanlıqla və demək olar ki, avtomatik baş verir.

Y.D.Deşeriyev isə ekstensivlik dərəcəsinə görə bilinçvizi üç tipə bölmür: ümumxalq bilinçvizi, ərazi bilinçvizi və xalqın bir hissəsinin bilinçvizi.

Bilinçvizm bəşəriyyətin bütün dövrlərinə xas olan xüsusiyyətdir. Xüsusən Şərq ölkələrində ən qədim zamanlarda belə kifayət qədər bilinçvizm hadisəsinə rast gəlirik. Lakin bilinçvizm ictimai-tarixi hadisə kimi İntibah dövründən başlayaraq diqqət cəlb edir. Bu dövrdə qabaqcıl ziyalılar başqa dilləri öyrənir, yeni milli ədəbi dillər yaranır (məsələn, dini latın dili əsasında fransız, italyan, ispan və digər roman dilləri), müəyyən məqsədlə xidmət edən (məsələn, islam dini üçün ərəb dili, Avropa ölkələrində, xüsusən elm əlminədə latın dili) dillər meydana gəlir. Bu dövrdə millətlər arasında ünsiyyət üçün də dillər yaranır; bu məqsədlə Yaxın və Orta Şərqdə ərəb və fars dillərindən, Avropada latın dilindən, Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiyada çin dilindən, XIX əsrdə Qafqazda və Yaxın Şərqdə Azərbaycan dilindən istifadə olunur. Sınıflı cəmiyyətdə bilinçvizm sinfi mahiyyət daşıyır - ya cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, ya da müəyyən peşə sahibləri bilinçv olur; məsələn, Oktyabr inqilabından əvvəl rus cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi rus və fransız dilini bilirdi, bütün həkimlər isə ana dilindən başqa latın dilini də bilir. Ümumiyyətlə, bütün cəmiyyətlərdə elm və din xadimləri, diplomatlar ikidilli olur.

Təkcə ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv xalqlar da bilinçv ola bilər. Bilinçvizm təzahür formaları xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı şəraitindən, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni-siyasi quruluşundan, bir sözlə, xalqların konkret tarixi inkişafından asılıdır. Bilinçvizm çoxmillətli dövlətlərdə daha çox yayılmışdır. Keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan qeyri-rus millətlərinin hamısı rus dilini ikinci ana dili kimi bilirdi. Kiçik etnik birliklər (kiçik etnoslar) öz ana dilləri və rus dilindən başqa yaşadıkları respublikada əksəriyyət təşkil edən xalqın dilini də öz ana dili kimi bilirdi. Bunun Azərbaycanın təmsalında əyani surətdə göstərmək olar. Burada azərbaycanlılar və ruslarla yanaşı kiçik etnoslar sayılan talış, tat, kürd, budux, udi, qırz, xınalıq, saxur, ləzgi, avar, lak və başqaları da yaşayır. Onlar ailədə öz ana dillərindən, ictimai həyatda və təhsildə, istisnasız olaraq, ya Azərbaycan, ya da rus dilindən istifadə edirlər.

Gürcüstanda abxazlar, acarlar, basbilər, Estoniyada livlər, Tacikistanda işqaşımilər və yəzqulamlar, Qazaxıstanda uygurlar, Qırğızıstanda yuğurlar və dunqanlar və s. üçün uyğun olaraq, gürcü, eston, tacik, qazax və qırğız dilləri ikinci ana dili, rus dili isə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi idi.

Müasir qloballaşan dünyada bilinçvizm daha geniş yayılmışdır. Mərkəzi və Cənubi Amerika respublikaları əhalisinin, demək olar ki, hamısı, İsveçrə və Belçika dövlətlərində yaşayanların əksəriyyəti ikidillidir. ABŞ vətəndaşlarından ingiliscə danışan hər on nəfərdən biri fransız, alman, ispan, rus, Ukrayna, Çin və s. dilləri öz ana dili hesab edir. Postsovet məkanındakı xalqların hamısı bilinçvdir.

Bilinçvizm iki şəklini göstərmək olar: birtərəfli bilinçvizm və ikitərəfli bilinçvizm. Birtərəfli bilinçvizm özünü ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla - xalqla, millətlə eyni ərazidə yaşaması, həmin xalqla, millətlə daim siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında bütün muxtar qurumların qeyri-rus əhalisinin hamısı, Azərbaycanda yaşayan talış, tat, kürd, qırz, xınalıq, budux, udi, Gürcüstanda yaşayan abxaz, acar, basbi, osetik, qreq, Tacikistanda yaşayan işqaşımilər və s. etnik qruplarının bilinçvizi buna nümunə ola bilər. Bilinçvizm bu şəkildə azlıq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən etnik qrupun dilini öyrənir, lakin çoxluq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri azlıq təşkil edən etnik qrupun dilini bilmir.

Birtərəfli ümumxalq bilinçvizmində linqvistik planda ikinci dilin ana dilinə təsiri dilin bütün sistemlərində - fonetika, leksika-semantika, morfolojiya və sintaksis, hətta frazeologiya və sözyaratma sistemlərində güclənir. Sosioloji planda isə azlıq təşkil edən ikidilli xalqın ana dilinin ictimai funksiyası getdikcə məhdudlaşır. Yazısı olmadığı üçün bu dil nəinki rəsmi dil kimi işlənmir, hətta həmin dildə tədris və təlim-tərbiyə aparılmır, mətbuat olmur: belə azlıq təşkil edən dil bir müddət ailədə ünsiyyət vasitəsi kimi işləyir. Təbii ki, mədəniyyətin inkişafı, xüsusən tədrisin ikinci dildə aparılması ikinci dilin ailədaxili ünsiyyətə təsirini gücləndirir və çox vaxt ailədə iki dilin - ana dili və ikinci dilin sintezindən ibarət olan bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Tədrisən yazısız kiçik xalqın daha böyük xalqla mədəni və etnik cəhətdən birləşməsi prosesi bitir. Bu birləşmə isə, öz növbəsində, ana dilinin tədrisən aradan çıxması üçün zəmin yaradır.

İkitərəfli bilinçvizm iki dilin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi zaman baş verir. Təbii ki, belə bilinçvizm də hər iki dilin nümayəndələri hər iki dili bilir. Məsələn, Özbəkistanın və Tacikistanın qonşu rayonlarında özbəklərin tacik və taciklərin özbək dilini bilməsi ikitərəfli bilinçvizmə nümunə ola bilər. Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında rusların Azərbaycan və azərbaycanlıların rus dilini bilməsi də ikitərəfli bilinçvizmə nümunədir. Birtərəfli bilinçvizmədən fərqli olaraq, ikitərəfli bilinçvizmə ana dilinin aradan çıxması prosesi getmir, dil dəyişməsi baş vermir.

Bilinçvizm baş verməsinin tarixini nəzərdən keçirdikdə bilinçvizm iki tipi olduğu meydana çıxır: kontaktlı (təmaslı) və kontaktsız (təmassız) bilinçvizm. Kontaktlı bilinçvizm iki xalqın (dilin) gündəlik birgə həyatı,

daim təmasda, ünsiyyətə dalması zamanı baş verir. Kontaktlı bilinçvizm daha sabit dil hadisəsidir, daha çox daimi xarakter daşıyır və nəsilən-nəslə keçir. Belə bilinçvizm dil qarpozlaşmaları zamanı dil dəyişməsi üçün əsas olur. Artıq deyildiyi kimi, kontaktlı bilinçvizm əzsaylı etnik qrupla daha böyük xalqın birgə yaşayışı zamanı yaranır. Millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi yaranan dil kontaktlı bilinçvizmə misal ola bilər.

Kontaktsız bilinçvizm ikinci dili xüsusi öyrənmək yolu ilə baş verir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin orta və ali məktəblərində rus, ingilis, alman, fransız, ispan, ərəb, fars, Çin, hind dillərinin öyrənilməsi kontaktsız bilinçvizm yaranmasına səbəb olur. Adətən, beynəlxalq əməkviyyəti olan dillər xüsusi olaraq məktəblərdə öyrənilir.

Kontaktlı bilinçvizmə bütöv etnik qruplar və xalqlar bilinçv ola bildiyi halda, kontaktsız bilinçvizmə yalnız ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar bilinçv ola bilər.

L.V.Şerbanın təsnifindəki süni bilinçvizm kontaktsız, təbii bilinçvizm isə kontaktlı bilinçvizmə uyğun gəlir.

Bilinçvizm probleminə bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, bilinçvizm özünü mübahisə doğurur. Bir sıra dilçilər bilinçvizm məfhumu ilə təkcə iki qohum olmayan dili deyil, habelə bir milli dilin iki dialektini yaxud milli ədəbi dili və onun bir dialektini bilməyi ifadə edirlər. Məsələn bu cür qoyuluşu problemi xırdalamaq bir yana qalsın, hətta onu bayağılaşdırmağa aparıb çıxarır. Təbii ki, hər bir (savadlı) adam həm milli ədəbi dili, həm də həmin milli ədəbi dilin hansı dialektinin nümayəndəsidirsə, həmin dialekti bilir. Bundan başqa, bilinçvizm probleminə bu cür yanaşsaq, onda bir milli dilin müxtəlif üslublarına yiyələnməyi də bilinçvizm adlandırmağa gedib çıxarıq. Belə olduqda bir problem kimi bilinçvizmə danışıma ehtiyac qalmır - burada heç bir problem yoxdur. Yuxarıda göstərdiyi kimi, bilinçvizm dedikdə yalnız iki milli (qəbilə, xalq, millət - ümumiyyətlə etnik birlik) dili bilmək nəzərdə tutulur.

Bu məsələdə L.V.Nikolskinin mövqeyi maraqlıdır: onun fikrincə, iki genetik cəhətdən müxtəlif dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək bilinçvizm, iki genetik cəhətdən eynicinsli dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək isə diqloziya adlandırılmalıdır. Başqa sözlə desək, L.V.Nikolski iki dil bilməyi bilinçvizm, bir dilin iki dialektini yaxud bir milli dilin ədəbi formasını və dialektlərindən birini bilməyi isə diqloziya adlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bilinçvizm təkcə dil hadisəsi deyil, həm də sosioloji hadisədir. Bu hadisədə dil linqvistik və sosioloji baxış birləşir. Bilinçvizm materialına görə dilçilik, yaranmasının daxili səbəbinə və cəmiyyətdə işlənməsinə görə sosiologiyadan tədqiqat obyektidir.

Bilinçvizm hadisəsinin öyrənilməsinin böyük siyasi, nəzəri-dilçilik və praktik əhəmiyyəti vardır.

Dilçilikdə bilinçvizm probleminin araşdırılmasına bir sıra sərbəllik əsərlər həsr edilmişdir. Vaynrayx, Haugen, Veys və başqalarının əsərləri buna misal ola bilər. Rus dilçiliyində bu mövzuda O.S.Axmanova, L.X.Daurova, Y.D.Deşeriyev, K.X.Xanakarov, V.Q.Kostomarov, M.S.Ssayev, J.A.Hutenko və başqalarının əsərləri mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Вайнрайх В. Языковые контакты. Киев, Вища школа, 1979
2. Ильинский Т.Н. Языковые контакты. М.Наука, 1970
3. Розенцвейг В.Ю. Динамика языковых контактов. Самарканд, изд. Самаркандского университета, 1964
4. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах. Вопросы языкознания, 1963, №1
5. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л.Наука, 1972
6. Хауген Э. Языковые контакты. Новое лингвистике, 1972, вып. 6.

Açar sözlər: dil əlaqələri, ikidillilik, bilinçvizm, kontakt, məhəlli, milli, təmas, qarışıq, bilinçv, ekstensiv, ekvivalent, süni, təbii və s.

Ключевые слова: языковые отношения, двуязычие, двуязычие, контакт, местный, национальный, контактный, смешанный, двуязычный, экстенсивный, эквивалентный, искусственный, естественный и т. д.

Key words: linguistic relations, bilingualism, bilingualism, contact, local, national, contact, mixed, bilingual, extensive, equivalent, artificial, natural, etc

SUMMARY

Bilingualism occurs as a result of the interaction of two or more languages. The practice of knowing two languages at the same level of practice is rarely encountered. As a rule, one of the languages in Bilingualism is closer to the one speaking. Usually, this language is called a native language. In this sense, no language can replace the mother tongue and can not stand in the same line.

РЕЗЮМЕ

Двуязычие происходит в результате взаимодействия двух или более языков. Практика знания двух языков на одном уровне практики редко встречается. Как правило, один из языков в билингвизме ближе к одному говорящему. Обычно этот язык называется родным. В этом смысле ни один язык не может заменить родной язык и не может стоять на одной линии.

REYÇI: dos. S.Abbasova